

Greta Wiedrow

En sorts adrenalinskärpa

Denna bok ingår i filosofie doktorsavhandlingen
Minnesrörelser
som utgörs av sex separata volymer.
Litterär gestaltning vid Akademin Valand,
konstnärliga fakulteten, Göteborgs universitet.
Avhandlingen är nr 49 i serien Art Monitor.
www.konst.gu.se/artmonitor

ISBN 978-91-979948-7-3

© Författaren & Autor 2015

Omslag och grafisk form: Fredrik Arsæus Nauckhoff

Omslagets insida: Detalj ur *Elbmündung*,

Bundesamt für Seeschifffahrt und Hydrographie, 2009

Litterär gestaltning, Akademin Valand:

www.akademinvaland.gu.se

Ideella föreningen Autor: www.autor.se

Tryckt av Göteborgstryckeriet 2015

En sorts adrenalinskärpa

2011

Authentische Erinnerung gibt es nicht. Die Rede davon beschwört vielmehr einen zählebigen Mythos. Oder um es noch präziser zu sagen: Es gibt sie nur als Verfremdung des tatsächlichen Ereignisses, als Schmerz, als einen durchlebten Bruch, als fortwirkende Störung eines Diskurses, der vermeint, der Vergangenheit habhaft zu werden.

Hanno Loewy och Bernhard Moltmann, ur
*Erlebnis, Gedächtnis, Sinn. Authentische und
konstruierte Erinnerung, 1996*

- Jag samlar minnen här inne.

Liv, 7 år, pekar på ett ställe ovanför ena örat.

- Igår var det ett minne som gick in där. Jag såg en gatlykta under ett träd. Och så såg jag en vattendroppe som föll från lyktan. Den gnistrade.

- Var det skymning ute, frågar jag.

- Det var mörkt. Helt mörkt.

När jag samlar ett minne går det så här.

Liv visar med cirklande rörelser i luften in mot örat.

- Så går det in där till de andra minnena.

- Och när du ser, frågar jag.

- Då minns jag genom ögonen.

1, 2, 3

I sin nyutkomna handbok *Intervjuer – genomförande, tolkning och reflexivitet* framhåller samhällsvetaren Mats Alvesson att det inte går att hämta någon stabil empirisk kunskap ur intervjuer. Intervjun är en socialt och språkligt komplex situation. Han urskiljer tre olika inriktningar i synen på intervjuer som han kallar nypositivism, romanticism och lokalism. Inom nypositivismen som alltjämt sägs dominera råder föreställningen om möjligheten av en kontextfri sanning, och intervjun är hårt strukturerad. Den romantiska synen på intervjuer rymmer i stället en föreställning om möjligheten av autenticitet. Genom empati och djup i intervjun kan man nå den subjektiva erfarenheten. Företrädare för lokalismen menar däremot att intervjun måste betraktas i sin lokala, situationsspecifika kontext. En intervju är en empirisk situation i sig och kan inte betraktas som ett verktyg för insamling av uppgifter om något som går utanför denna empiriska situation. Alvesson bygger på lokalismen i sin kritik av de två föregående inriktningarna, men han menar ändå att man inte helt kan avfärda intervjuns möjlighet att förmedla något om intervjupersonens inre eller den sociala världens yttre. Det viktiga är att erövra både bredd och djup i sitt tolkningsarbete.

En svart låda

Detta var utgångsläget: det fanns ingen berättelse. Det fanns ett antal avrundade episoder som Martha Gerlach berättat i årtal, utan samband med varandra.

Som små slipade legender.

Jag var 22 år och ställde en fråga om min okända morfar.

Ni svenskar

ni förstår inte hur det var jag är så trött på era fördömanden ni har ingen aning det är så inskränkt så futtigt ni sitter med facit i hand och vet bäst och ska döma andra ni som inte ens var med

Arton år senare ställde jag en stor svart bandspelare mellan Martha och mig för att vi skulle bli främmande för varandra. En förklädnad är en sorts verklighet. Fiktion har en skapande inverkan på det vi kallar verkligheten.

Martha började berätta. Det var ett resultat av den situation jag riggat med hjälp av den ålderdomliga bandspelaren och mikrofonen, mitt kollegieblock, mina artiga frågor, varvid varje tillspetsad formulering hade undvikits.

Jag hade grupperat mina frågor dels kronologiskt, dels kring olika teman. Jag hade lagt ut en tidslinje som jag kanske tänkte mig att hon skulle fylla i och komplettera, jag hade skissat upp en enkel berättelse. Vad hände och när. Nu handlade det om Martha själv. En sorts vågräta frågor. Småbarnsåren och första skolåret vid Nordsjökusten, de sista krigsåren i byn i Sachsen, tiden under sovjetisk ockupation, efterkrigstiden i Cuxhaven under britterna. Jag hade "lodräta" frågor som skulle skära genom den enkla kronologin.

Vi träffades åtta gånger mellan 2000 och 2002 och varje gång satt vi i flera timmar. Vi avvek ofta och länge från mina frågor. Det blev sammanlagt tio 90-minuters kassettband inspelade på båda sidor. Jag är medveten om, nu, att vi skapade ett historiskt dokument.

Medverkande i intervjuprojektet är alltså Martha Gerlach, svensk pensionär från Vad, tidigare verksam som sjuksköterska på Centrallasarettet i Västerås, och jag själv, uppdragstagare i ett projekt om berättande, som skriver i rollen som dotter i rollen som intervjuare.

Den här reflektionen över eller snarare reaktionen på intervjuerna måste betraktas som en empirisk situation i sig. Jag koncentrerar mig på vissa konflikter i tolkningen av intervjusituationen och intervjumaterialet, inte på själva berättelserna. Jag försöker hitta olika perspektiv som skulle kunna vara betydelsefulla för en tolkning, men många viktiga infallsvinklar saknas. Jag kommer inte att kunna fördjupa mig.

En gåva som aldrig får öppnas

Jag är medveten om, nu, att jag öppnade en ask.

En utgångspunkt

Det var krig under större delen av Marthas barndom och barnet skulle anpassa sig efter en situation som inte kunde tillmötesgå dess behov. Det skulle avlasta de vuxna, vara duktigt och hjälpa till. Barnets värld bestod av familjen: mamma, hemmafru, och tre småsyskon. Och en pappa som mycket sällan var hemma. Paul Gerlach lämnade hemmet i Dresden som mycket ung och gick in vid marinen, blev diplomingenjör och så småningom marinofficer. Han var stationerad på en minsvepare i Nordsjön fram till 1943, därefter undervisade han på marinens skola i Bremerhaven fram till krigets slutskede, då han förflyttades till armén på västfronten och stupade i närstrid med amerikanska styrkor.

Men hur kan intervjuaren påstå detta så säkert? Varför redogör hon inte för det med tydliga belägg – om vi nu låtsas att det vore möjligt att behandla intervjupersonens berättelser som pålitliga ut-sagor om världen?

Allt detta är mina slutsatser av Marthas berättelser. Och av min korrespondens med Frau Falkenhagen, Frau Mornhinweg och Frau Blumberg på Bundesarchiv och Deutsche Dienststelle für die Benachrichtigung der nächsten Angehörigen von Gefallenen der ehemaligen deutschen Wehrmacht i Berlin. Det finns inga personliga uppgifter om Paul bevarade, har de meddelat mig. I bevarade register över medlemmar i NSDAP finns han inte med, har de också skrivit.

Men intervjuaren i det här projektet är också en dotter. En dotter som inte vill skriva om sin morfar utan om hans äldsta dotter, ett av alla dessa barn som knappt syntes i bilden.

Vilken outplånlig suddighet.

Jag kan inte slita loss styckena ur berättelsens tid.

Jag kan inte slita loss styckena ur berättandets tid.

Dottern har under hela sin uppväxt, ja, under hela sitt liv, bedrivit fältstudier av intervjupersonen i olika situationer. Ofrivilliga och toltalt subjektiva.

Intervjuaren låter dottern tala fritt emellanåt, som i en djupintervju.

Gränsen mellan barndom och historia

Om man växt upp i Tyskland under andra världskriget har man växt upp innanför det europeiska 1900-talets grymmaste politiska system. För mig var det svårt att förstå hur en barndom kunde gestalta sig i detta rike och hur förbindelserna kunde se ut till det som pågick runt omkring, och det var framför allt det jag ville veta mer om när jag intervjuade Martha. Gränsen mellan barndom och historia. Som kanske påminner om gränsen mellan rum och tid. Men jag ville också veta mer om familjen runt Martha. Jag visste inte vad Marthas mamma och pappa, Anna och Paul, tyckte om Hitler och hans politik och om deras åsikter eventuellt förändrades. Men även om jag kunde betrakta varje ord Martha sa som objektiv sanning, så skulle jag inte få veta tillräckligt om deras politiska åsikter. Martha har inte mycket att berätta på den här punkten.”Man talade inte om såna saker.”

Om och om igen måste jag påminna mig under intervjuerna att det är ett barns upplevelser och iakttagelser vi talar om. Min mamma talar om, eller ur, ett barn bara fem, sju, tio år äldre än min lilla dotter. På ett av banden hör man henne avlägset gråta genom Marthas ord inifrån ett annat rum där hon var med sin pappa medan jag intervjuade Martha. I år, 2011, är hon lika gammal som Martha var vid krigsslutet.

En svart låda

Spår

Hur jag än försökte betrakta Marthas berättelser från olika håll, hur många iakttagelser jag än provade att formulera, hur många bra citat jag än hittade, kunde jag inte komma ifrån känslan att den här texten i grunden var naiv eller våldsamt som trodde sig kunna använda ett nödspråk för att tala om något som jag inte har något språk för och inte vet tillräckligt mycket om.

Till slut brast den.

Det som finns kvar är de stycken som inte förstördes eller inte förstördes helt.

Att läsa orden som följer kan inte vara att läsa en text, utan att läsa spår som vittnar om en annan text.

Du kommer aldrig att förstå

Hennes standard svar till mig är: Du förstår inte hur det var. Du kommer aldrig att kunna förstå.

Men jag kan se vissa saker som du inte kan se *därför att* jag inte förstår.

Jag kommer aldrig att kunna förstå och det är jag oändligt tacksam

Jag kommer aldrig

rätt till din historia. Annars kommer den att spöka för mig och kanske för

Den tyska modern och hennes första barn

Martha Gerlach föddes 1934, året då Hitler yttrade: "Varje barn som kvinnan föder till världen är en strid som hon utkämpar för sitt folks vara eller icke vara." Samma år utkom också en guide för nyblivna mödrar som blev vitt spridd i Tyskland: läkaren Johanna Haarer

Die deutsche Mutter und ihr erstes Kind. Där propageras för en uppfostran som går ut på en dressyr av barnet, vilket får till följd en djup inre osäkerhet. Ett tryggt bundet barn får svårt att lita till sina inre resurser och utveckla nära relationer och ett självständigt tänkande. Vilket var precis vad som avsågs. Den patriarkala familjen med fadern i arbetslivet och modern i hemmet var en självklar

Martha känner inte till Haarers bok. Men hennes principer spreds alltmer i det tyska samhället. Efter en jämförande genomgång av alla tillgängliga mödraguider pekar Sigrid Chamberlain i sin studie *Adolf Hitler, die deutsche Mutter und ihr erstes Kind* på att året 1934 var en vändpunkt vad gäller synen på spädbarns- och småbarnsvård. Beteckningar som mjuk, öm, oren, onaturlig, otysk, instinktlös och inriktad på modern psykologi likställs med judisk, skriver Chamberlain, och står för det avskyvärda, entartete, som måste bekämpas bl.a. genom överdriven renlighet, disciplin, sparsamhet med närhet och ömhetsbetygelser.

Visserligen är varje nationalsocialistisk uppfostran alltid också auktoritär, men varje auktoritär uppfostran är däremot inte

Bevarade fragment

på några ställen originalkorn av den krigspropaganda som omgav Martha. Små fragment i berättelsens tid som jag aldrig tidigare hört, liksom inneslutna i de minnen hon nu till stor del för första gången berättar om. Hon blir, för ett kort ögonblick, osäker på om Tysklands inmarsch i Polen 1939 verkligen var ett angrepp. När kriget bröt ut var hon fem år och alla barn på gatan började leka krig: Tyskland mot England. Pojkarna var soldater och flickarna var sjukvårdspersonal.

år 1939 hände en annan sak i Marthas liv: "När kriget bröt ut började min tid av att ta ansvar."

Jedes Kind ist

nationalsocialistiska pedagogiken blir varje barn ett slag, en strid, en kamp. ”Das Kind als Feind”, kallar Chamberlain det. Barnet betraktas från första stund hos Haarer som en fiende. De egenskaper som oftast tillskrivs spädbarnet och småbarnet är smutsig respektive oren, rastlös, girig, förstörande. Dessa attribut påminner om vad som påstods om judar och ”zigenare”, skriver Chamberlain.

Fange nur ja nicht an, das Kind aus dem Bett herauszunehmen, es zu tragen, zu wiegen, zu fahren oder es auf dem Schoß zu halten, es gar zu stillen. Das Kind begreift unglaublich rasch, daß es nur zu schreien braucht, um eine mitleidige Seele herbeizurufen und Gegenstand solcher Fürsorge zu werden. Nach kurzer Zeit fordert es diese Beschäftigung mit ihm als ein Recht, gibt keine Ruhe mehr, bis es wieder getragen, gewiegt oder gefahren wird – und der kleine aber unerbittliche Haustyran

Jedes Kind

Chamberlain citerar Hitler i *Mein Kampf* som skriver att staten ”måste strukturera sin fostran så att de unga kropparna redan i sin tidigaste barndom behandlas ändamålsenligt och genomgår det nödvändiga stålbadet för det senare livet /.../ Detta vård- och uppfostringsarbete måste sättas in redan hos den unga modern”.

Die jungen Körper. Det står så. De unga kropparna. Ingenstans i citatet, som är mycket längre, uttrycks att det handlar om levande människor.

I den nazistiska pedagogiken gäller total identifikation med den egna gruppen. Allt självständigt bruk av den egna potentialen av intelligens och begåvning ska förhindras. De barn och ungdomar som definieras som tyska och de som definieras som otyska ska inte komma i kontakt med varandra. Ett nät av organisationer ska fånga upp ”tyska” barn och ungdomar från och med tioårsaldern i Hitlerjugend respektive BDM och vidare in i SA eller SS, skriver Cham-

berlain och hänvisar till andra citat av Hitler. Arbetstjänst och militärtjänst tar vid, och föreligger återfall i en nazistisk livsstil vidtar SA och SS igen ”och de blir inte fria under hela sitt liv”.

Maskens öppenhet

Tänk om jag också förklädde mig till intervjuare för att Martha *ville* berätta?

Som dotter kunde jag inte få någon berättelse av min mamma. Som mamma kunde hon inte berätta för mig. Kanske behövde hon få vara en tysk flicka när hon berättade. Och hon behövde få berätta för en hänsynsfull främling.

använda det hon berättar i min historia. Efter fullbordade intervjuer kastar jag intervjuarmasken – som Martha hela tiden sett igenom – har hon? – och blir dottern igen, som skaffat sig tillgång till hennes historia, och som är arg och inte bara

var ju en del av det. Din pappa stred för en förbrytarregim. Medan hans

opponerade er inte. Ingen i familjen. Varför kan du inte låta allt gå sönder?

dotterns vrede kan inte vara skrivandets plats.

Bevarade

Den totalitära regimen går som en tystnad genom berättelsens tid. Det tar lång tid innan jag börjar ana hur djup den tystnaden är. Hur starkt förbunden den är med en rädsla som också den är tyst. För barnet Martha tycks terrorn inte ha visat sig annat än indirekt. Den finns som ett avtryck, en alldeles tyst kontroll

kunna skilja den rädslan från oron som kriget skapade, oron för att bomberna skulle döda, att pappan skulle stupa, att

Fienden hör dig

Att svika var föraktligt under Marthas uppväxt. Det var krig och alla, vuxna som barn, måste vara solidariska och göra uppoffringar. Så framstår den värld av framför allt kvinnor och barn i byn som hon beskriver. Man hjälpte varandra, säger hon ofta, och hon ger många exempel på det. Men några hjälpsamheter mot människor definierade som otyska bevitnade inte Martha, inte heller några övergrepp, säger hon. De flesta judiska invånare i Cuxhaven var tvångsflyttade till Hamburg eller redan deporterade österut när Martha började skolan

nätterna i skyddsrum flyttade familjen till byn Wiederau, och det är åren där som jag tänker mest på i den här

”Att man inte skulle prata om saker och ting. Att man skulle hålla tyst. Det kom upp stora plakat. Man skulle vara tyst, ingen skulle förråda. Svart på vitt. Stora bokstäver. FEIND HÖRT MIT”

Jag tänker mig att barnet stavade sig igenom de orden, på gatan, i affärerna, om och om igen.

Utan att ännu veta vem fienden

My mother as a screen

through which the enemy is aiming at me.

Man skulle hjälpa till

”Min mamma var ju alltid noga med att jag skulle vara hemma och hjälpa till, passa barnen och det och det. Och det var ju min uppgift,

det hade jag ingenting emot. Så jag var ju väldigt tacksam att jag fick sjunga i kyrkokören. Komma hemifrån”

Martha fick tidigt ta ett stort ansvar för hushåll och småsyskon. Att kvinnor var starka, kompetenta och flexibla verkar ha varit självklart för henne. Men i hennes berättelser tycks de avskurna från politiken. De verkliga händelserna verkar ha varit att ta hand om barnen, sköta hemmet, skaffa mat och hjälpas åt

Man skulle hjälpa till

Mot slutet av kriget frågade en skolkamrat Martha om hon inte ville gå med i Jungmädel, en organisation för de yngsta flickorna innanför det nazistiska BDM, Bund Deutscher Mädel. Anna verkar ha varit tveksam men gav sin tillåtelse. Martha blev glad att bli tillfrågad, hon ville komma hemifrån säger hon, träffa jämnåriga

berättar bara om insamlingar av läkeörter och varma underställ till fronten, julpyssel för de gamla, utsmyckningar till en tacksägelsegudstjänst, hjälp åt flyktingar från östområdena och det bombade Dresden som installerat sig i deras skola som förvandlats till

Martha gick alltmer sällan på mötena. Men hon blev vän med en annan flicka i gruppen.

”Hon tyckte inte heller att det var så roligt, vi gör så lite som möjligt. Och jag var förvånad över att hon tordes säga det till mig”

Die totale Erziehung

I boken *Mädchen im 3. Reich* skriver Martin Klaus som intervjuat fd medlemmar i huvudorganisationen BDM för 14-18-åriga flickor att de intervjuade ofta inte minns så mycket av det politiska innehållet i sin grupp: för många handlade det mer om den subjektiva upplevelsen av mening och gemenskap, inte sällan också om en viss

– skenbar – frigörelse från hemmet. I BDM tog sig politiseringen av flickorna rentav formen av ett uteslutande av politiken, byggde på erfarenhetslöshet och omintetgjorde Weimarrrepublikens ansatser till offentliga politiska yttranden av kvinnor och flickor, skriver Klaus. I den antifeministiska nationalsocialistiska staten skulle flickor förberedas för sin enda viktiga roll: att föda och uppfostra nya – ”rasrena” – barn till folksgemenskapen. Helst pojkar. BDM erbjöd intensiva identitetskänslor och förhindrade samtidigt en individuell identitetsbildning. Vilket var i linje med hela den antiintellektuella, rasistiska, militaristiska fostran: die totale Erziehung.

Realität war die doppelte Unterdrückung der Frau: die Fremdbestimmung für die nationalsozialistischen Herrschaftsinteressen und eine dem Mann untergeordnete Stellung.

och varför finns inte ordet ”jude” med på ett endaste ställe i mina dagböcker? undrar en fd BDM-medlem i Martin Klaus studie efter att hon gått igenom sina dagböcker från 1933 fram till 1945. I denna fråga ligger ett nyckelsvar som Daniel Goldhagen visat på, skriver Klaus. Antisemitismen var närvarande i Tyskland som allmän överenskommelse och samhällelig kod som underlättade och möjliggjorde beredskaper: Att inte se det synliga och inte minnas, att ordlöst ge sitt bifall, för att terroriseringen av judar var självklart. Judiska dagböcker som Victor Klemperers, som publicerades 1995, tydliggör

En film före filmen

I slutet av intervjuerna berättar Martha hur hon fick veta om förintelselägrens existens. Det var första gången hon gick på bio efter kriget, någon gång i slutet av 1946 eller 1947. Före filmen visades en journalfilm från ett befriat läger, hon vet inte vilket

”fruktansvärt upprörd. Man talade inte”

”därför, fastän”

”skuld”

När tar kriget slut?

på biografen i Cuxhaven var kanske början på krigets verklighet. När det kriget började var Martha tolv eller nyss fyllda tretton. Hon hade just fått reda på att hennes pappa stupat nästan två år tidigare. Hennes mamma hade brutit samman. Alla vuxna omkring sig beskriver Martha som skuggor som

Hur många tider

kan en människa bära inom sig?

Om man inte rör vid dem, kan de leva intill varandra då, tysta, i en sorts dvala? En sorts koma? En sorts

Var går gränsen

mellan

Mellan

Intervjuarens ansvar

Den inkapslade flickan i

sin familj, sitt språk och sitt land när hon var tjugo år för Sverige, det hela och rena framtidslandet, där man var mycket snällare mot barnen och där inte en enda sak på varuhuset var ful, som Martha

säger. I Sverige blev hon ensam om sin barndom. Där hade man inte mycket kontakt med de tyska debatterna som så småningom fördes om det nära förflutna. Inte heller med den minneskultur som långt senare växte fram i Tyskland efter Berlinmurens fall. I intervjuerna framkommer ibland att Martha känt sig utsatt som tysk i Sverige, framför allt under 1960-, 70- och 80-talet. Hon nämner hånfulla anspelningar, insinuationer. Kan det

Den glömda generationen

Två år efter det att intervjuerna med Martha ägt rum, år 2004, kom boken *Die vergessene Generation* av journalisten Sabine Bode ut, som ägnar sig åt situationen för de tyskar som var barn under andra världskriget. I sina intervjuer med tyska pensionärer stöter hon gång på gång på samma fenomen: före detta krigsbarn som själva är mer eller mindre omedvetna om tidiga djupgående upplevelser av skräck och övergivenhet som de bär på. I den yrkesverksamma åldern hade det inte funnits tid eller utrymme att minnas, och det fanns heller ingen beredskap i samhället att reflektera över den sortens tysta erfarenheter; det (väst)tyska efterkrigssamhället måste hantera ansvaret för folkmord och aktiv förföljelse av många grupper. När krigsbarnen blivit pensionärer kom minnena upp till ytan, ofta språklöst och svårdechiffererat i form av oförklarliga, kroppsliga symtom eller depressioner. Till en början

i samhället växte så småningom om vad generationen född på 1930-och början av 40-talet kunde bära på. Utan den medvetenheten kunde de här tyska pensionärernas krypterade berättelser inte avkodas. Eller omvänt: de fragmentariska spåren kunde inte bli till berättelser. Den typiska uppfostran till tystnad och disciplin är också en bidragande faktor till att de fd krigsbarnen inte kunnat bearbeta

forskaren Micha Brumlik som framhåvt att det är viktigt att tyskar-na blir medvetna om sina egna skador, för så länge de inte är det, förmår de inte på allvar utveckla en empati för andra offer.

upplagor. Jag gav boken till Martha som ett tack för att hon lät sig intervjuas. Hon berättade senare för mig att hon läst den flera gånger och har gett den till sina syskon. Två av dem har inte vågat läsa den.

komplexa interaktionen

Den berättelse som uppstår ur intervjuerna ”är alldeles för lokal för att kunna betraktas som en spegling av hur intervjupersonen tänker, känner, talar och handlar i andra situationer som skiljer sig helt”

W. Hollway och T. Jefferson som skriver i *Doing Qualitative Research Differently*:

Vi kommer att uppfatta både forskaren och den som det forskas om som ängsliga, defensiva subjekt, vars mentala gränser är porösa vad det omedvetna anbelangar. Det betyder att båda kommer att bli föremål för projektioner och introjektioner av de idéer och känslor som kommer från den andra personen.

Hollway och Jefferson förespråkar psykoanalys och narrativ analys för att förstå relationen mellan forskare och forskningsobjekt. De framhåller att det är viktigt att forskaren är uppmärksam på sina egna känslor under

Att veta och att kunna berätta

icke-motsvarigheten mellan 'att veta' och 'att kunna berätta'. Det finns människor vars verbala förmåga överskrider deras kunskap om det de uttalar sig om, skriver Alvesson. Men kunskaper kan också vara underförstådda och svåra att artikulera, personen i fråga har kanske inte redskap eller självförtroende nog

hennes barndom vore en film inom henne som inget annat som hände senare kan konkurrera med i verklighetsgrad. Som om hon, kanske, fortfarande ser världen genom den filmen. Det gäller kanske oss alla. Men det är något med skärpan i minnena. Ett kroniskt skarpt läge. En sorts adrenalinskräpa.

Korta scener, fragment, eller bara en bild. Som om hon började mitt inne i en spiral. Och plötsligt

en vaghet och en tomhet. Det kan ha att göra med att jag inte kan låta bli att ställa frågor ovanför barnet Marthas huvud, frågor om linjer och sammanhang som hon aldrig visste något om och inte kunde förstå. Det kan ha att göra med att de vuxna kring Martha aldrig satte ord på vad som verkligen hände och vad de verkligen kände under kriget, och att barnets värld, redan så undanskymd, blev än osynligare i krigstid. Utanför det kollektiv där tystnadens påbud härskade, fanns ingenting, dvs. Martha kunde inte finnas där ensam, hon var för liten.

Att inte veta

Kan Martha över huvud taget berätta *om* sin barndom i Wiederau. Eller bara *inifrån* den? Eller

inifrån en burk vars glasväggar målats svarta så att det inte går att se ut och

Men hur skulle du annars kunna berätta om

Eller

Ett okänt land

men är de barnets värld? Skuggorna? Var barndomen ett rike som barnet måste lämna för att det var krig? Finns det inne i den mörka

burken en liten liten burk med lysande färger dit ingen når? Levde barnet i ett ingenmansland mellan skuggorna och färgerna?

Ovetbarhet

”Vati var inte som Mutti. Han var glad, han lekte med oss, han sjöng och spelade gitarr, han var intresserad av allt. Han var ute med oss och drog barnvagn, det gjorde inte många pappor på”

Varför reser jag mig inte, tackar för hennes insats och virar in de här banden med våra inspelade samtal i silkespapper och lägger dem på en bädd av sammet i ett gammaldags smyckesskrin och läser det. Ett skrin som någon annan får öppna, någon annan gång. Någon som inte känner oss.

”oerhört ansvar för familjen. Att man inte skulle bråka. Inte lägga sten på börda. Man skulle vara så snäll som möjligt för att inte”

vergessene Generation sammanfattar traumaterapeuten Luise Reddeman att det inte spelar någon roll för ett litet barn vem som är skuld till kriget. Barnet lider helt enkelt av att pappan inte är där, att mamman är full av oro, att det hungrar och fryser. Denna barnets erfarenhet räknades varken under eller efter kriget, barnet måste fungera som om inget hade hänt. Det fanns ingen tid, inget utrymme för att sörja.

Hon talar om en universell erfarenhet för alla barn i krig.

Hon talar inte om den universella skillnaden mellan att vara utsatt för krig och att vara utsatt för krig och förföljelse

Berlin 1947

När Peter Weiss besökte Berlin för första gången efter kriget gjorde han också en kort visit på en barnpsykiatrisk klinik i staden. Han be-

rättar i en artikel i Stockholms-Tidningen att de föräldralösa barnen rusade emot honom när han kom in. Alla ropade samma sak: Pappa!

”I det ögonblicket”, skriver Magnus Bergh i *Mörkrets litteratur*, ”bör det ha stått klart för den landsflyktige att det inte finns någon undanflykt: han är igenkänd.”

Barnens tilltal svarar ingen ditrest utländsk journalist på, men Weiss fortsatta författarskap gör det. Det är frestande att se barnens tilltal på tyska som en signal till Weiss att återknyta till sitt gamla, så länge förträngda modersmål och

Etnografiskt arbete

”har varit där” under en period kan det bland annat

Jag var inte med under kriget. Jag var bara

Är min egen barndom en del av mitt forskningsmaterial? Men ser jag inte bara min barndom genom filmen ”Gretas barndom”?

Den filmen är inte alls så fyllig och detaljspäckad som min intervjupersons.

Om jag försöker tänka på den filmen, vad ser jag? Vatten, ljus och skuggor? Flytande, glidande rörelser. Mor som en bäck som rinner fram så livlig och klar. Eller som ett ljust träd i solen, och ändå

Att se är inte att förstå

Även om ordet ’tysk’ för mig vanligtvis är ett ord med många olika betydelser och associationer, *måste* jag i det här fallet ta fram filmen ”Nazisternas förbrytelser” på min inre näthinna. Jag måste se på Marthas barndom genom denna film, eftersom flickan Martha inte kunde göra det och eftersom den vuxna Martha inte heller helt kan göra det när hon berättar, för då ser hon ju sin barndom genom filmen ”Marthas barndom”.

Berättandets tid, så osäker, så skör mellan berättelsens tid och lyssnandets.

Filmernas genomsläpplighet. Är det så långt vi skulle kunna komma?

Jag tänker på vad Lena Pasternak nyligen berättade om László Moholy-Nagys korta filmer från olika städer på 1920- och 30-talet som hon sett på Malmö konsthall. Två av filmerna var från Berlin, det var vardagslivet, sa hon, människorna, gatorna, ljuset. Alla vanliga sysslor. Men det var som om ansiktena såg rakt in i en tvärs igenom alla berättelser. Tvärs igenom allt vi vet. Som om filmen bevarat ett nu. Före

Ger Martha stillbilder från ett nu som inte är före andra världskrigets händelser utan samtida med dem?

Samtida, utan beröring. Beröringen är utanför bilden.

”Att se är inte att förstå”, skriver Lina Selander. ”Kanske ser man inte när man förstår. Och förstår inte när man ser.”

Samtidigt, på olika väggar

Jag måste också se det Martha berättar genom filmen ”Nazisternas pedagogik”. Filmerna ryms inte på min näthinna. Jag ser på flera filmer samtidigt, som i en installation.

Att inte

Den här texten kan inte beröra vad som är det verkligt

inte ger sig hän åt det. Inte låter sig förändras av det. Den här texten går bara vidare. Som om det inte handlade om att vinna kunskap, utan om att kunna röra sig.

Att inte förlora förmågan att

Flerspråkighet

Diskurser produceras eller behärskas inte av individen; de talar snarare om henne genom att positionera henne i världen på ett särskilt sätt innan hon själv har någon känsla av att hon står inför ett val. Detta skulle för intervjupersonens vidkommande betyda att den är resultatet av de diskurser som konstituerar huvudpersonen och det hon säger. De berättelser som produceras har främst intresse som spår av de diskurser och krafter som verkar på intervjupersonen (Foucault 1980).

I min intervjusituation finns inte ett språk utan två. Det är svårt att tala om språket. Svenskan och tyskan förvarar i sig olika diskurser, olika tider, olika typer av temperament och känslomässighet i

Mors språk var fullt av luckor, brott och hjälplöshet. Tystnaden mellan språken var hörbar hos henne och är det fortfarande. Den sortens tystnad mellan två språk är i sig själv ett språk.

Ett tredje språk. I vissa öron är det en brist, i andra öron är det ett språk.

tycks inte

För mor kunde språket aldrig motsvara. Därför tog hon det inte så högtidligt. Det är min

den som rörde sig snabbare än språket. När hon sa något efterlämnade hon rörelser snarare än ord.

Sei leicht

sa hon till mig när jag skulle ut på någonting, ett nytt arbete, en resa, en uppgift. *Sei leicht*; några av de vackraste ord jag vet på tyska. Var lätt på handen, var lätt med människor, var lätt på orden. Motsatsen var *tierischer Ernst*. Det varnade hon ofta för, i bekymmerslös ton.

A translation of the missing mother

I en essä om exilens liknelser hos Julia Kristeva skriver Miglena Nikolchina om "the necessity of matricide", det symboliska dödandet av modern, som en förutsättning för att det ännu språklösa jaget ska kunna erövra subjektivitet och språk.

The advent into language is seen as the establishment of a *map* dividing the territory of the speaking subject from the "invisible maternal continent" /.../. The expulsion of the mother becomes a self-expulsion, and the speaking being is neither guided nor born, but *expelled* into language. Language unfolds like a foreign country out of the loss of the motherland: it is always a language of want, of lack; a *translation* of the missing mother, of the nothingness of an object that has always already been lost. /.../ The speaking being is constituted, therefore, *as an exile*. S/he is haunted by a "past that never passes" /.../, by a "land of oblivion that is constantly remembered".

Och i denna

Några få steg

två språk är i gång i intervjuerna komplicerar ytterligare Alvessons beskrivning av utgångsläget för tolkning och utvärdering av intervjuer.

språket knappast kan betraktas som ett medium som speglar verkligheten (där ute eller där inne) utan fungerar som en diskurs som används för att konstruera versioner av verkligheten och där innebörden är lokal, metaforisk och performativ, blir svårigheterna att se intervjuer som enkla (ja, till och med komplicerade) kanaler till fenomen utanför diskursen oerhörda. Problemen med att gå utanför språket får alltså inte underskattas, men det betyder inte att det är omöjligt att ta några väl avvägd steg utanför

Jag kan tänka att jag förhåller mig till "Marthas barndom" i mitt intervju-material. Inte till Marthas barndom, den kan jag inte påstå något om efter alla dessa timmars samtal. Men jag kan se hur min intervju-person berättar om sin barndom.

Jag kan inte se filmen "Marthas barndom", men jag kan höra den.
Kan jag?

Brottstycken

Dotterns subjektivitet är gränslös. Mammans subjektivitet är gränslös. Minnets subjektivitet är gränslös. Det här är ett meningslöst

Det finns ingen

horisont.

Bruch på tyska betyder brott *med*, inte brott *mot*, men på svenska kan *brutt* betyda båda sakerna. Och i dessa brottstycken

runt omkring: Marthas barndom. Hennes suddigare verklighet. Den verklighet som blir en gisslan hos dessa original.

Och som också blir en gisslan i den här texten.

För att kunna

att varje annan människas berättelse som man själv berättar är, mer eller mindre, en förvrängning, en missrepresentation, ibland rentav en stöld, utan också för att det går en historiskt ofrånkomlig skiljelinje rakt genom intervjuerna.

också en gisslan

texten

bara det här som jag skriver nu? Som *låter* som ett språk som inte har några problem med sig självt, men som har fruktansvärda. Fruktansvärda

alla språk försvunnit – utom

nödspråk ibland eller

Die Weitergabe der deutschen Vergangenheit im intergenerationellen Gespräch

Mellan år 1997 och 2000, alltså åren före mitt eget intervjuprojekt, genomförde sociologen Harald Welzer tillsammans med Sabine Moller och Karoline Tschuggnall 142 intervjuer med 40 olika tyska familjer på minst tre generationer för att undersöka familjeminnen av nazismen och Förintelsen. Intervjufamiljerna skulle tänkas vara "helt vanliga tyskar" och i urvalet finns alltså inga familjer med dömda krigsförbrytare eller kända politiska motståndare.

I inledningen till studien "*Opa war kein Nazi*". *Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis* betonar författarna att de inte söker efter djuppsykologiska betydelser i samtalen, utan att de fokuserar på den manifesta ytan och dess kommunikativa innehåll. "Oss intresserar det med andra ord mindre vad folk *inte* säger, än vad de säger

Album och lexikon

Författarna konstaterar att det ofta finns en skillnad i medvetandet mellan kognitiv kännedom om historien och emotionella föreställningar om det förflutna. I Tyskland är Förintelsen familjehistoria, citerar författarna den amerikanske historikern Raul Hilberg. Det finns, bildligt uttryckt, både ett "lexikon" och ett "album" i tyska familjer på temat NS-Vergangenheit und Holocaust. I lexikon står fakta om vad som hände under andra världskriget. Det är den stora

historien medierad genom böcker, museer, historieundervisning etc. I albumet återfinns de privata minnena av föräldrar och/eller mor- och farföräldrar och andra släktingar förmedlade genom berättelser, brev, foton och personliga

Dieses "Album" vom "Dritten Reich" ist mit Krieg und Heldentum, Leiden, Verzicht und Opferschaft, Faszination und Größenphantasien abgebildet, und nicht, wie das "Lexikon", mit Verbrechen, Ausgrenzung und Vernichtung.

De båda böckerna står så att säga sida vid sida i vardagsrumsbokhyllan, och det blir en uppgift för varje tysk familj att samordna de båda motsägande innehållen. "Denna uppgift löses för det mesta på så sätt att föräldrarna respektive mor/farföräldrarna tilldelas en roll som undantar dem från det som listas upp i 'lexikonet'." Opa war eben kein Nazi.

Kanske håller liknelserna album/lexikon på att bli föräldrad rent medietekniskt. Den dag albumet och lexikonet i bokhyllan framstår som omöjliga metaforer – kommer också själva motsättningen mellan dem i Welzers mening att ha minskat? Eller

handlar det inte om en komplett familj i Tyskland på tre eller fyra generationer, utan om en tysk mamma i en svensk kärnfamilj i Sverige. I denna familj fanns historier från två länder, historier som var väldigt olika varandra.

Det blev inte så många tyska familjehistorier mellan generationerna, det blev ett antal legender från ett barn.

Skenvuxna

De här bilderna, ur Jenny Schons recension av *Die vergessene Generation*, skulle kunna återfinnas i en hel del krigsbarns album över sin barndom:

Die Fotos von damals zeigen sehr ernste, erwachsene Kinder. Diese Kinder haben sich für das Überleben der ganzen Familie verantwortlich gefühlt, der große Bruder, die große Schwester hatten die Last für die Kleinen und nicht selten auch für die gestresste Mutter und den aus Kriegsgefangenschaft heimkehrenden Vater zu tragen.

Men också sådana bilder, som inte riktigt ingår i lexikon, kan vara svåra, framgår det, för vissa krigsbarn att klistra in i sitt familjealbum. I synnerhet om det för övrigt är fyllt av bilder av sammanhållning, trotsig familjelycka, uppoffringar och umbäranden, idealiserade stupade

Foto 1 och Foto 2

När jag var barn hade vi två olika typer av fotoalbum. Den ena typen var en konventionell serie som i princip var oändlig. Den kallades Foto 1, Foto 2 osv. och bestod av flärdfria kontorspärmor med bilder på olika familjemedlemmar och släktingar och ett och annat vykort, och vartefter pärmen fylldes tog man en ny. Den andra typen av album var unik och opåbyggbar. Det var varje barns eget album som bar barnets namn. Det var kanske tänkt som ett album över den individuella barndomen, men innehållet bestod bara av ett antal foton från småbarnstiden och sedan, med allt större kronologiska mellanrum, skolfoton och ströbilder från olika utflykter, körläger. Varje år fotograferades man för sin födelsedag (ofta med solen i ansiktet och den fotograferande faderns skugga över kroppen), och ens individuella fotoalbum förvandlades alltmer till ett sätt att markera tidens

I Foto 1 fanns bilder på människor och platser som var helt okända för oss barn, och därmed ointressanta. En del avlägsna svenska och många fler avlägsna tyska släktingar och bekanta som vi aldrig träffat eller skulle träffa. Tyska platser av vilka de flesta skulle förbli obesökta av oss. Tyska namn som vi aldrig skulle uttala. Tante Winchen, Tante Grete, Jutta, Manfred, Oko-Oma, Onkel Emil och

Onkel Arthur, Ingeborg, Frau Gross, Bruno Simons, Herr Fink,
Ingeborg, Ingeborg

Mellan

Kanske vill jag försöka skriva det här mellan tyska och svenska

Mellan album och lexikon byts skalorna ut så fort att man inte hinner se. Platsen är obeträddbar. Men måste den inte vara beskrivbar? Gapet mellan dem måste hållas öppet, i ljuset. Att försöka närma sig båda samtidigt, i samma rörelse. Det går inte

Erinnerungsgemeinschaften

Forskaren Jan Assmann har definierat kulturellt minne som ett samlingsbegrepp för varje samhälles och varje epoks eget bestånd av återbrukstexter, -bilder och -riter där dess självbild stabiliseras och förmedlas. I motsats till det kulturella minnet är det kommunikativa minnet vardagsnära och kan liknas vid ett samhälleligt korttidsminne – det är bundet till levande bärare och omfattar ungefär åttio år, alltså tre till fyra generationer. Och i motsats till det kulturella minnet vandrar tidshorisonten

Familjeminnet kan enligt Welzer och hans medförfattare betraktas som ett delområde av det kommunikativa minnet. Som alla sociala grupper har en familj ett kollektivt minne som förser dess medlemmar med kulturella, sociala och historiska ramar. ”Familjeminnet grundar sig inte på ett enhetligt inventarium av historier, utan på enhetligheten och upprepningen i själva akten att minnas liksom på fiktionen av en kanoniserad familjehistoria”, inskräpper författarna och visar med en mängd exempel hur familjehistorier förändras beroende på vem som

att när olika versioner av samma berättelser förekommer, leder detta oftast inte till konflikt utan till kommunikativa lösningar, som tillåter alla berörda känslan av att man har talat om samma sak. Lojaliteten mellan familjemedlemmarna spelar en mycket stor roll, men i en del fall även lojaliteten mellan intervjuare och intervjuperson(er).

Hur blir en historia traderbar? Tre saker behövs, enligt författarna: en anknytningspunkt till åhörarens egen verklighet och föreställningsvärld, ett berättande som ger rum för egna inskott och tillägg samt en berättelsesituation som i sig själv är en upplevelse.

Welzer, Moller och Tschuggnall

Upplysningens paradox

”bandspelaren upptecknar dessa berättelser, familjeminnen gör det inte”. Ju mer de vet om nazismen och fördömer förbrytelseerna, desto mer uppstår hos många utfrågade, framför allt i barnbarnsgenerationen, behovet av att placera de egna släktingarna på den goda sidan, påvisar Welzer, Moller och Tschuggnall. Det är en paradoxal följd av den lyckade upplysningen om landets nazistiska förflutna. Ju starkare medvetandet om krigsförbrytelser, förföljelse och förintelse är, desto starkare kräver familjens lojalitetsförpliktelser att historier kan rymma både ”nazisternas” eller ”tyskarnas” förbrytelser och den moraliska integriteten hos föräldrarna eller mor/farföräldrarna. Denna dubbla funktion kan fyllas av historier som visar de anhöriga som människor som förhöll sig försiktigt men ändå med civilkurage gentemot systemet och som i praktiken var antinazister, till och med om de var medlemmar i partiet, SA eller på annat sätt var allt annat än motståndare till systemet.

Det här fenomenet kallar författarna för kumulativ heroisering (för varje generation blir mor/farföräldrarna allt bättre människor) och det framträder i 26 av de 40 intervjuade familjerna, ungefär två tredjedelar

Familienstammbaum

I dokumenten om Marthas faster Ilse Gerlach finns kanske en plats där album och lexikon möts. Det är den blankett över "närmare biologiska familjeförhållanden" som ingår i den s.k. Ärztlicher Beobachtungsbogen som upprättades när Ilse kom till anstalten i Arnsdorf. Eftersom hon fått diagnosen schizofreni hade hon fallit under lagen om "skydd mot ärftligt sjuk avkomma", det vill säga tvångsterilisering. Den tvåsidiga blanketten är en sorts offentligt familjealbum utan bilder där familjemedlemmar och grad av släktskap nogga ska förtecknas. Till dokumentet hör också en blankett som kallas "familjeanamnes" med ytterligare frågor: Varifrån härstammar familjen? Föreligger en stamtavla över familjen, tryckt eller i privat ägo? Vem kan lämna närmare uppgifter? Finns några samhälleligt framstående personligheter i familjen? Kriminella, sinnessjuka

medierade berättelsen

inte bara till det förflutna och familjeminnets ramar och kontrakt, utan också till en oöverskådlig mängd medieringar

en rad spår i sitt stora intervjumaterial av den mediala bildflodens verkan på de subjektivt representerade bilderna av det förflutna. De talar om "Holocaust-filmen" som en etablerad genre, om hur Förintelsen mer och mer förvandlas till en narrativ och visuell metafor för en absolut och därmed historielös ondska, om att ett jättelikt bildmaterial skjuts framför tolkningarna av de historier som barn och barnbarn hör berättas av föräldrar och far/morföräldrar. På grund av filmens illusionskaraktär kan på så sätt också spelfilmer komma att tjäna som historiska belägg för vad som verkligen hände. Författarna citerar Gertrud Koch: "Som verkligen uppfattar filmbetraktaren framför allt det som ger intryck av verklighet; det som däremot inte motsvarar utan stör denna mediets illusionskaraktär uppfattas som föga övertygande."

Mönster

I hur hög grad, frågar sig Welzer och hans medförfattare i analysen av ett av tidsvittnenas berättelser, kan en viss historia vara en efterhandskonstruktion som gradvis utvecklats, förbättrats och finslipats genom upprepat återberättande, och i hur hög grad ligger typiserade berättarmönster till grund för de litterära och filmiska förlagorna, narrativa strukturer som härstammar från äldre medier som den muntligt vidareförda historien, sagan osv? Underliggande mönster för de filmiska förlagorna i fråga kan till exempel vara historien om den enkle soldatens prövningar i krig, äventyrsberättelsen, tragedins dramaturgi

hela tiden samma historier? Är den hävdvunna berättelsens mönster verkligare än verkligheten? Är det narrativet som är själva verkligheten, dvs det som vi uppfattar som själva verkligheten? Att ställa frågorna så tillspetsat är inte min sak, särskilt inte om man inte samtidigt analyserar de konkreta, tekniska och politiska förutsättningarna för hur berättelser cirkulerar och sprids i ett visst samhälle vid en viss tidpunkt. Det faller helt utanför den här essäns räckvidd. Men dokumentet och myten snuddar vid varandra här.

Hela förhållandet av narrativa förlagor, upplevelser, återberättade upplevelserapporter och bildsättning med tillgängligt visuellt material är oupplösligt komplext, skriver författarna.

In diesem Sinne erfinden wohl mehr Geschichten ihre Erzähler als Erzähler ihre Geschichten. "Abenteuer erlebt nur der, der sie zu erzählen weiß", hat Henry James bemerkt. Oder, etwas aktueller und besser auf unsere Forschungszusammenhänge bezogen: "Das Ereignis ist nicht das, was passiert. Das Ereignis ist das, was erzählt werden kann."

lyssnarna tillåter att ha hänt. Det som de, vid en given tidpunkt

Den frånvarande tiden

har inte förts vidare, slipats och bearbetats genom tre generationer i något transgenerationellt samtal. Vissa episoder i materialet har Martha berättat redan i min barndom, men en stor del består av händelser och förhållanden som hon aldrig berättat för mig förut. Det är glesa vävar, ofta bara några få trådar, som ofta brister. Mellan episodernas tätare sammanhang.

Som om Berlinmuren ännu

barnvittne till sin egen barndom

Eller vem

Kindheitzeuge

Jag tänkte skriva: barnets vittnande är oavsiktligt och icke-konstruerat, händelser skymtar otydligt genom dess fantasi och föreställningsvärld, en skuggskildring av en större värld som omger det, ett avtryck utanför bilden som präglar bilden... Men jag inser i samma ögonblick som jag skriver det att det inte är riktigt sant, inte i det här fallet. Martha berättar naknare och torftigare, subjektet i hennes historier är ofta ett "man" eller ett "vi", hennes berättelser är glesa, vaga och underexpressiva, även om detaljer kan vara skarpa och enskilda episoder

kan berätta livligt, med skratt och med gråt, finns också en dämpad och disciplinerad ton i hennes berättelser, och blicken i dem kommer ofta från detta "vi" eller "man" i stället för inifrån barnet självt. Varför säger hon så sällan "dom"?

en inställd barndom än om det omgivande kollektivet som hon berättar genom

om en frånvarande inre tid än om den omgivande tiden

också, i en enda bemärkelse av många specifika och tidsbundna, en berättelse om något som skett otaliga gånger före och efter den tid då Marthas barndom utspelas. Berättelsen om en barndoms försvinnande i krig. Jag vet inte om den tillhör de stora universella narrativen.

Den dubbla läsningen

risikerar jag att bli alltför okritiskt förstående, och om jag å andra sidan bara lyssnar genom lexikonets uppgifter på vad Martha berättar osynliggörs det barn hon berättar om, och intervjun riskerar att bli

inte hon som bad om att bli intervjuad. Om hon gick med på att gå på gång på gång gå in i djupa och smärtsamma minnen, är det minsta man kan begära av mig som intervjuare

Att lyssna är att gå balansgång

dottern och modern i den här intervjusituationen som historiens fångar

i ljuset av vad hon redan vet eller tror sig

att jag kanske inte kan respektera den subtila balansen mellan vad hon kan berätta och vad hon inte

mot det som det fd krigsbarnet berättar

upprätthålla det tomrum som berättelserna vittnar om, eller, i mina öron, borde vittna om

hela tiden försöka placera in berättelserna i ett annat rum där allt blir omedelbart smärtsamt. Jag blir hårdare för att kunna sensibilisera mig själv för en annan berättelse som inte berättas. Den hårdheten står i kontrast till den ödmjukhet som är nödvändig när man lyssnar till berättelserna om Martha och hennes familj. Vetskapen om att kunskapen om vad som hände inte ger mig något moraliskt övertag eller

skrivandet som en form av lyssnande, och om jag tror på något

Om jag inte kunnat uppfånga något som Martha berättat tvärs genom de ord som lagrat olika tider och språk och ännu rymmer rester av indoktrineringens verkningar och av en efterkrigstida stumhet, om jag inte kunnat uppfånga något som hon berättat i intervjuerna som varit oväntat, utan kvävt det i min historiska vetskap innan det ens nått mitt medvetande. Då har jag misslyckats. Är inte varje människas berättelse om sin barndom, om sig själv, oväntad?

Måste den inte vara det?

Föreställer vi oss inte det?

Är det inte det en författare bygger sin verksamhet

Språket som slöja

som inte hörs? Hur kan jag lyssna till det språk som i mina öron, där jag historiskt sett befinner mig, liksom skriker av ett underskott av betydelse? Av befintlighet? Befintlighet. Vad menar jag egentligen?

slöja av kollektivt språk, kollektiv tystnad

slöja av språklöshet

genom själva svårigheten att fånga och förmedla djupa minnen i ord

"Vad tänkte du när du fick höra på radion att Hitler var död?"

Man var ju lättad. Nu kanske det äntligen skulle ta slut det här kriget.

Sprang du inte ut till din mamma då och ropade: Mamma! Hitler är död!
Nej, nej, jag sa ingenting, någon hade ju kunnat anmäla mig”

Flickan som inte vågar berätta att Hitler är död. Hon är onåbar.

Kan den invävda tala

Filosofen Gayatri Spivak skriver i sin välkända essä ”Can the Subaltern Speak” att de underordnades, de Andras tal inte existerar om de privilegierade inte lyssnar till det, och om det dialogiska utrymmet inte existerar kan man inte säga att den Andra ”talar”. Enligt Spivak är inte heller vetenskapliga berättelser pålitliga som representationer av de marginaliserades och förtrycktas röster, eftersom de tenderar att vara en del av en maktordning. I stället bör man lyssna till de marginaliserades tystnad.

Martha är en vit kvinna ur den svenska medelklassen. Hon föddes in i en terrorstat, ett självutnämnt herrefolk som förföljde alla Andra. Och som betraktade barn och unga som ett råmaterial som skulle instrumentaliseras för den egna förbrytarpolitiken. Som invandrare med erfarenheter av krig och ett land i sammanbrott blev Martha senare på sitt sätt en annan i Sverige. Ett av de många tyska hembiträden som arbetade i svenska familjer på 1950-talet och

Hoppas jag fortfarande?

Bristen på sammanhang och sammankopplingar, samtidigt som det berättande jaget är invävt i sin omgivning. Något av själva invävdeheten. Något av själva

Luckan, det

ett jättestort tom

Kan den som väver en text om en annan höra vad hon

”Vi tyckte inte synd om oss själva. Vi som var unga kände oss efter kriget nästan nyfödd. Vi hade alla möjligheter. Vi skulle göra det bättre”

tysta mamman

”att jag var hos min mamma då. Jag tror då var ni födda redan. Hur kunde det. Hur kunde det hända. Så jag kom ju med anklagelser till min”

Ekon av en tystnad

Martha säger att hon aldrig hörde sina föräldrar yttra något ned-sättande om andra folkgrupper eller minoriteter. När hon en gång i sjuårsåldern härmade en handikappad pojke på gatan hotade hennes mamma med stryk. Med sitt mörka hår och sina mörka ögon hade hennes mamma själv blivit uthängd i skolan. ”Barnen skrek: Zigeunerin! Jüdin! Hon berättade det faktiskt för oss”, säger Martha. Hon minns ett klassfoto från Wilhelmshaven där den lilla Anna Adrian skilde sig tydligt från sina skol

”Min mamma sa aldrig något om politik. Jo, en gång sa hon: Var och en måste leva på sitt”

Ekon av en tystnad

hon berättar om är kvinnor och barn. Oro och skräck. Bombnätter och hushållsarbete. Den vardagliga strävan att upprätthålla en vardag i krig. Inte en enda glasskärva efter ett inslaget affärsfönster tycks finnas i Marthas minnen. I intervjun vet inte Martha att judar trakasserades på gatan i Cuxhaven dit de flyttade 1939. Att den

judiska begravningsplatsen vandaliserades. Hon var fem år när det skedde.

Men hon vet det heller inte nu.

Sverige och Tyskland legat långt från varandra. Om man håller album och lexikon långt isär förbinds de ändå under ytan, i ett mörker där minnena förblir blinda. Barnets

det här bara ord som

Jag kan inte

kunna ge Martha ännu en bok:

Bara där minnet vårdas kan man känna sig trygg

Egentligen har det handlat om ett enda långt "efterskalv", där gemene man inte kommit undan att på något sätt dra lärdomar av Förintelsen och Tredje riket. Hade Martha levt här och gått igenom denna process hade hon blivit en annan människa. Hela Tyskland har under min tid här genomgått en förändring som gränsar till ett under. Inte bara med tanke på att DDR är borta, utan även hur hela den förbundsrepublikanska mentaliteten genom minnets funktion förändrats på ett så grundläggande sätt. Jag tror det handlar om att man genom att framkalla ett kollektivt minne lyckats förändra det samtida och därmed även det kommande. Detta är också orsaken till att jag känner mig säkrare här än i Sverige. Bara där minnet vårdas kan man känna sig trygg.

Så skriver en vän från Berlin som jag diskuterar intervjuerna med i ett brev. Peter Arvidsson flyttade till Berlin i mitten av 1980-talet. Han bär inget familjeminne i förhållande till Hitlertyskland. I egenskap av svensk kan han, på samma sätt som jag, bara åberopa en sorts icke-minne där han vuxit upp på 1960- och 70-talet, skuggan av det minne som kunde ha funnits där, i Sverige. Peters förtroende

för det tyska minnesarbetet under de senaste decennierna är paradoxalt stort, trots hans tvekan inför offentlig åminnelse, museer och minnesmonument.

En månad efter att jag fått hans brev sitter jag på en balkong i Friedrichshain i Berlin och dricker vin hos en annan god vän, när det plötsligt ringer på dörren. Vi klämmer ihop oss bland hennes örter och ruccola, och Thomas, som gästen heter, slår sig ned och berättar att han ska flytta till Pappelallee i Prenzlauer Berg. Till ett Stasihus, var det inte så, frågar min vän. Ja, det fick jag veta sen, skrattar han. Han berättar att det fanns sådana i varje kvarter under DDR-tiden. De var avlyssningscentraler. All telefontrafik i kvarteret gick genom de husen. Det finns en skylt utanför det huset, säger han, Kunsthandwerk, en originalskylt förresten. Utåt hade man en skenbutik där man sålde temuggar från Thüringen...

Kunsthandwerk, den skylten såg jag varje gång jag kom ut från porten mittemot på Pappelallee där jag bodde ett tag på 00-talet. Kunsthandwerk...

Herregud, var sjätte invånare i DDR arbetade för Stasi på det ena eller andra sättet, säger Thomas. Och var är alla de människorna nu? Ingenstans. De har aldrig funnits. Alla säger: Det var de andra. Var sjätte invånare, det skulle betyda att det skulle finnas flera stycken i det här huset, säger han och gör en gest ut mot de andra balkongerna, och plötsligt känns det som om vi vore avlyssnade.

Men folk vill inte göra upp med det förflutna. Många av dem som hade makten då sitter på inflytelserika poster i dag också. Och jag har pratat med så många Ossis som längtar tillbaka till DDR. Tryggheten. Alla hade mat, bostad, arbete. Men Stasi då, säger jag till dem, det var ju en diktatur. Ach, das war nicht so schlimm, sagen die... Jag blir så upprörd. Det är som efter nazismen. Folk ville inte erkänna. Nazister, det var några andra. Men... jag kanske inte ska fördjupa mig i det här temat... Det är bara det att det intresserar mig oerhört, återtar han, hur såna som Eichmann till exempel kan finnas. Hur man kan begå ofattbara brott och sen gå hem om kvällarna och spela piano.

Och du, har du semester här, frågar han mig. Jag arbetar inom ett doktorandprojekt, säger jag. Det handlar om hur man kan berätta en annans historia. Om man överhuvudtaget kan det.

Det blir väl alltid en blandning av dokumentära fakta och av egna tillägg, säger han och jag blir tom i huvudet. Plötsligt fattar jag inte varför jag ska tillbringa så mycket tid med att arbeta med den frågan. Jag försöker samla ihop mig till en anständig problematisering: Det handlar väl till syvende och sist om vad en berättelse är. Om man gör en berättelse utifrån ett komplext och oöverskådligt dokumentärt material med hjälp av hävdvunna berättarstrategier, berättar man då något utifrån materialet eller bekräftar man snarare en etablerad berättarstruktur? Är det så att säga själva berättelsen som man berättar? Måste man inte försöka hitta andra sätt att berätta som kanske inte är berättelser i den meningen?

Jag förstår, säger han, men det är synd. Jag tycker om berättelser. Riktiga historier.

Jag också, säger jag.

Jag frågar honom om han är uppvuxen i DDR och inser genast att jag blottar hela min okunskap i den frågan. Han skrattar. Nej, i Braunschweig, säger han. Men jag flyttade hit 1991.

Thomas är flygelbyggare men reparerar också pianon. Han berättar om den slutna staden i förorten Karlshorst, där höga Stasiofficerer bodde under DDR-tiden. En gated community dit han ibland blev kallad på 90-talet för att laga något billigt DDR-piano.

Jag minns en av de där herrarna, säger han, en gubbe i grå ulltofflor som öppnade dörren. Den här mannen hade haft en toppost i Stasi, han hade förstört livet för folk, kanske också dödat människor. I Bautzen till exempel mördade man fångar med röntgenstrålning under en period. Inom ett år hade nästan alla dött i hjärntumör... Och så står han där i dörren, en liten bräcklig farbror. Och de där tofflorna, förstår du. Och så hasar han in i salongen. Kommen Sie mit, junger Mann.

Men det är kanske så att det måste gå tjugo år till innan folk kan göra upp med DDR ordentligt, säger han. Ja, det kanske handlar om att ha rätt avstånd, säger jag. Det kanske handlar om barnbarnsgenerationen. Jag undrar om han har läst *"Opa war kein Nazi"*. Nej, sä-

ger han. Men man har ju två Opa, inte sant? Min morfar sa till mig och min bror i tonåren: Det ska jag säga er, att om ni frivilligt går in i Bundeswehr, då är ni inte välkomna längre i mitt hus. Man tar inte vapen i hand. Min farfar däremot – han var katolik och missionerade i Afrika och gjorde en missionärssystem med barn. Sen återvände han till Tyskland och gick med i SS. Först när jag var vuxen fick jag reda på att han lett SS "upprensningsaktioner" i Jugoslavien. Inte varit med, utan varit högsta ansvarig. De gick in i byarna och kommanderade ut folk ur sina hus och sköt dem helt enkelt.

Har du pratat med honom om det, frågar jag. Han stupade precis före krigsslutet, säger Thomas. Men så mycket av de värderingarna levde kvar under efterkrigstiden. När jag föddes, 1964, gick min farmor till hälsovårdsmyndigheten och ville att min mamma skulle tvångssteriliseras, eftersom hon fött ett "vanskapt" barn. Jag var ju harmynt. Och min pappa, han var vänster. Hade alla de rätta åsikterna. Men han ville adoptera bort mig på grund av att jag var "entartet". Han hemlighöll min existens utåt i två år.

Peter och Thomas

Tomrum

Att plocka ord ur kroppen.

Det finns en tid till i det här projektet. Verkan av intervjuerna är inte avslutad. Martha har till exempel först alldeles nyligen läst den här texten. Kommer den att leda till större frihet? Till att hon kan låta de olika tiderna inom sig

Att vara lätt på handen.

Jag tänker inte försöka förstå din barndom, säger dottern. Och jag tänker inte skriva något om den, säger författaren.

Jag behöver inte tolka dig, jag behöver inte ens svika dig.

Äntligen befrias från det här språket som inte är mitt.

Jag har bara kunnat höra Martha genom Greta. Jag har bara kunnat höra din tid genom min.

Du är en annan. Din verklighet som barn var en annan.

Jag har bara kunnat skriva längs gränserna mellan oss.

Jag är också en annan.

Litteratur

Eftersom själva texten föll sönder har också notsystemet kollapsat och många hänvisningar är borta. Därför anges enbart verken som citeras i texten.

- Mats Alvesson, *Intervjuer – genomförande, tolkning och reflexivitet*, Liber förlag 2011
- Jan Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, C H Beck Verlag 2007 (1992)
- Magnus Bergh, *Mörkrets litteratur. Peter Weiss i Motståndets estetik*, Bonnier Essä 1999
- Sabine Bode, *Die vergessene Generation. Die Kriegskinder brechen ihr Schweigen*, Piper Verlag 2004
- Sigrid Chamberlain, *Adolf Hitler, die deutsche Mutter und ihr erstes Kind. Über zwei NS Erziehungsbücher*, Psycho-Sozial Verlag 2000 (1997)
- Anna Johansson, *Narrativ teori och metod*, Studentlitteratur 2005
- Martin Klaus, *Mädchen im 3. Reich. Der Bund Deutscher Mädel*, Papyrossa Verlag 1998
- Hanno Loewy, Bernhard Moltmann, *Erlebnis, Gedächtnis, Sinn. Authentische und konstruierte Erinnerung*, Evangelische Akademie Arnoldshain, Fritz Bauer Institut Campus 1996
- Miglana Nikolchina, "The lost territory. Parables of exile in Julia Kristeva", *Semiotica* 86-3/4 1991
- Jenny Schon, "Deutsche Kriegskinder. Sabine Bode läßt 'die vergessene Generation' sprechen" i *Die Berliner Literaturkritik*, 28.11. 2008
- Lina Selander, "När solen går ned är den alldeles röd, sen försvinner den" i *OEI* 39/41 2008
- Harald Welzer, Sabine Moller, Karoline Tschuggnall, "*Opa war kein Nazi. Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*", Fischer Verlag 2002

